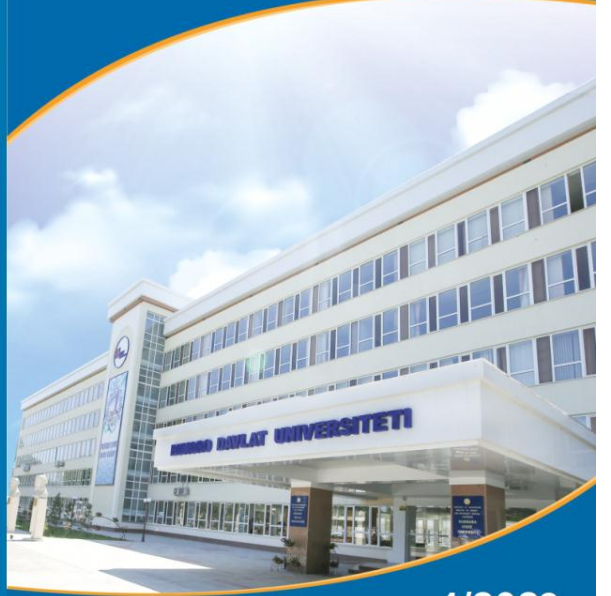

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

4/2023
Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

E-ISSN 2181-1466
9 772181 46004

ISSN 2181-6875
9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

4/2023

<https://buxdu.uz>

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 4, may

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'loqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Rahmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor (Andijon davlat Pedagogika instituti rektori)

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori (O'zR FA tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi)

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoiri Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Абузалова М.К., Юсупова А.Ш.	О некоторых моделях семантико-синтаксических групп лексем в тюркских языках	101
Юсупова А.Ш., Юлдашева Д.Н., Чулбиева Г.Т.	О невербальных средствах речи	108
Ahmedov A.R.	Pretsedent birliklar	115
G'aybullayeva N.I.	Konseptual tahlil usuli va birliklari xususida	119
Hayotova D.Z.	"Vatan" konseptining lingvokulturologik talqini (nemis va o'zbek tillari misolida)	124
Hojiyeva N.H.	O'zbek tilida meva nomlarini ifodalovchi atov birliklarining o'ziga xos xususiyatlari	129
Hojiyeva S.H.	Zulfiya Mo'minova she'riyatida milliy-madaniy xususiyatlarning leksik-poetik ifodasi	134
Husainova X.K.	Nemis va o'zbek tilshunosligida inkor kategoriyasining tasnifi	144
Khusenova M.U.	Lexicographic analysis of orphoepic terms	149
Maksudova M.U.	Types of multiculturalism. Cliches and stereotypes of a society and culture of diversity	153
Yokubova Sh.Y.	[Belgi-harakat] ma'noli fe'lli birikmalarining nutqiy imkoniyatlari xususida	158
Mehmonova Y.Ch.	Semasiologik lug'atlarda etnomadaniy so'z birikmalarining tavsifi	163
Norova M.F.	Literary and stylistic norms in speech	169
Rustamov I.T.	The role of folklore genres in language learning	173
Markova Y.S., Ruziyeva N.X.	Politeness as a subject of linguistic research	180
Murtazayev A.O.	Normativ-huquqiy hujjatlarda imlo qoidalari: muammo, sabab va yechim	185
Sobirova Z.R.	Euphemisms in English, Russian and Uzbek languages in the vocabulary of the limited sphere of consumption	191
Sobirova Z.R., Raxmonova M.Q.	Grammatical competences in the process of studying of language teaching applications in Uzbekistan	196
Saidova M.U., To'xtayeva M.O.	O'zbek va ingliz tilida ko'chirma nutq talqini	201
Yunusova M.Sh.	Shifokor kasbiy muloqotida tibbiy so'z va uning o'rimi	207
Yunusova A.A.	Lisoniy shaxs nazariyasi va diskurs mohiyatiga zamonaviy yondashuvlar	214
Саидова М.Р., Авезова Д.С., Петрова Н.Е.	О конструкциях чужой речи	219
Гафуров Б.З.	Текст медицинской рекламы как акт вербальной и невербальной коммуникации	224
Джураева З.Р.	Отражение стереотипов русского этноса в паремиологических дискурсах	229

O'ZBEK VA INGLIZ TILIDA KO'CHIRMA NUTQ TALQINI

Saidova Muhayyo Umedilloevna,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Buxoro davlat universiteti ingliz
tilshunosligi kafedrasida dotsenti
muniraomonovna@gmail.com
To'xtayeva Munira Omonovna,
Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola o'zga nutq, jumladan, ko'chirma nutqning o'zbek va ingliz tilshunosligidagi tadqiqiga bag'ishlangan bo'lib, unda ushbu mavzu doirasida har ikki til orasidagi farqli va mushtarak jihatlari aniq kodifikatsiyalangan qoidalar, dalillarga misollar asosida yoritiladi. Ko'chirma gap alohida grammatik qoidalar asosida tuziladi. Ko'chirma gapni ifodalash uchun leksik, grammatik, intonatsion vositalar qo'llanilib, uning o'ziga xos konstruksiyasi bor. Ko'chirma gap bilan avtor gapi orasida organik aloqa mavjud. Avtor gapi ko'chirma gapni ma'lum jumlagacha kiritib qolmasdan uni boshqa gaplardan ajratib ham turadi. Avtor gapi bilan ko'chirma gap birga qo'llanishi natijasida qo'shma gap konstruksiyasi kelib chiqadi. Bu konstruksiyada ko'chirma gap o'z mustaqilligini saqlaydi; avtor gapi, aksincha, mustaqillikka ega emas. Bu hol, ayniqsa, u ko'chirma gapdan ajratib olinganda yaqqol seziladi.

Kalit so'zlar: o'zga nutq, ko'chirma nutq, muallif nutq, leksik vosita, grammatik vosita, intonatsion vosita, fikriy butunlik, komponent, sintaktik konstruksiya, semantik-sintaktik, valentlik, ruhiy quvvat, yaxlitlik.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРЯМОЙ РЕЧИ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Данная статья посвящена изучению чужой речи, в том числе на иностранном языке, в узбекском и английском языкознании, в которой на основе чётко кодифицированных правил и примеров, доказательств выделяются различия и общие моменты между двумя языками. Прямое предложение создаётся на основе специальных грамматических правил. Для выражения цитаты используются лексические, грамматические и интонационные средства, и она имеет свою конструкцию. Между цитируемым предложением и предложением автора существует органическая связь. Авторское предложение не только включает цитируемое предложение в определённое предложение, но и отделяет его от других предложений. В результате употребления вместе авторского предложения и цитируемого предложения образуется сложносочинённая конструкция предложения. В этой конструкции цитируемое предложение сохраняет свою самостоятельность; предложение автора, с другой стороны, не имеет самостоятельности. Эта ситуация особенно заметна, когда оно отделено от цитируемого предложения.

Ключевые слова: чужая речь, прямая речь, авторская речь, лексический приём, грамматический приём, интонационный приём, интеллектуальная целостность, компонент, синтаксическая конструкция, семантико-синтаксическая, валентность, умственная сила, целостность.

TRANSLATION OF SPEECH IN UZBEK AND ENGLISH

Abstract: This article is devoted to the study of someone else's speech, including in a foreign language, in Uzbek and English linguistics, in which, on the basis of clearly codified rules and examples of evidence, differences and common points between the two languages are highlighted. A fragment sentence is created on the basis of special grammatical rules. To express a quote, lexical, grammatical and intonational means are used, and it has its own construction. There is an organic connection between the quoted sentence and the author's proposal. The author's sentence not only includes the quoted sentence in a certain sentence, but also separates it from other sentences. As a result of the use of the author's sentence and the quotation sentence together, a complex sentence construction is formed. In this construction, the quoted sentence

retains its independence; the author's proposal, on the other hand, has no independence. This situation is especially noticeable when it is separated from the quoted sentence.

Key words: *indirect speech, direct speech, author's speech, lexical device, grammatical device, intonational device, intellectual integrity, component, syntactic construction, semantic-syntactic, valency, mental strength, integrity.*

Kirish. O'zbek tilshunosligida o'zga gaplarga doir ilmiy maqola, monografiya, risolalar bosilib chiqqan, dissertatsiyalar yozilgan. Bundan tashqari mazkur mavzu o'zbek tilining ilmiy, akademik grammatikalari hamda oliygoh filologiya fakultetiga mo'ljallangan darslik va qo'llanmalarda turli darajada yoritilgan. Mazkur ishlarda o'zga gapning tuzilishi, mazmuni va qo'llanishiga nisbatan mualliflarning munosabati bir xil emas. Chunonchi, ayrim tilshunosning fikriga ko'ra ba'zi ko'chirma gap muallif gapiga nisbatan mustaqilligini saqlaydi. Shu bois uni bog'langan qo'shma gap deyish mumkin. Ikkinchi xil ko'chirma gap esa muallif gapini izohlab keladi va unga nisbatan ergash gap vazifasini bajaradi. Binobarin, bunday ko'chirma gap ergash gapga aylangan bo'ladi.

Asosiy qism. O'zbek tilining akademik grammatikasida mazkur mavzu ko'chirma va o'zlashtirma gap sarlavhasi ostida berilgan bo'lib, prof. A. N. Nurmaxonova tomonidan yozilgan. O'zga gapning xususiyati haqida bayon qilingan fikrlardan ayrimini keltiramiz: Ko'chirma gapli jumla ikki qism (avtor gapi va ko'chirma gap)dan iborat. Ko'chirma gap alohida grammatik qoidalar asosida tuziladi. Ko'chirma gapni ifodalash uchun leksik, grammatik, intonatsion vositalar qo'llanilib, uning o'ziga xos konstruksiyasi bor. Ko'chirma gap bilan avtor gapi orasida organik aloqa mavjud. Avtor gapi ko'chirma gapni ma'lum jumlagacha kiritib qolmasdan uni boshqa gaplardan ajratib ham turadi. Avtor gapi bilan ko'chirma gap birga qo'llanishi natijasida qo'shma gap konstruksiyasi kelib chiqadi. Bu konstruksiyada ko'chirma gap o'z mustaqilligini saqlaydi; avtor gapi, aksincha, mustaqillikka ega emas. Bu hol, ayniqsa, u ko'chirma gapdan ajratib olinganda yaqqol seziladi: *Juda to'g'ri qilibsan, – deb uning so'zini bo'ldi chol.* (N. Safarov).

So'zlovchi nutqining so'zma-so'z berilishiga ehtiyoj bo'lmaganda o'zlashtirma gap qo'llanadi. O'zlashgan gap turmushda ko'p ishlatiladi. Chunki o'zga gapning bu turi katta jumalarni qisqartirib aytishga qulaylik tug'diradi. Natijada ko'chirma gap ikkinchi marta avtor tomonidan o'zlashtiriladi, avtor birinchi marta ko'chirma gapni gapiga yedirib, o'z uslubida qayta ishlab chiqadi. Bu o'zgarish natijasida ko'chirma gap tarkibida kishilik olmoshi bo'lmaydi, fe'lning shaxs, son kategoriyalari ko'rsatilmaydi, butun gap avtor nomidan III shaxs orqali ifodalanadi. Yakuniy xulosa shuki, ko'chirma va o'zlashtirma gaplar kommunikativ vazifani yuzaga chiqaruvchi vositalardan biridir.

O'zbek tilining boshqa akademik grammatikasida mazkur mavzu kengroq yoritilgan. U akademik M. Asqarova qalamiga mansub bo'lib, ko'chirma gapli konstruksiyalar sarlavhasi ostida berilgan. Unda o'zga gap uch turga bo'lib tadqiq qilinadi. Olimning ko'rsatishicha, mazmuni, grammatik va leksik xususiyati o'zgartirilmay, aynan berilgan o'zgalarning gapi avtor gapi bilan birikib, qo'shma gapning ko'chirma gapli turini hosil qiladi. O'zganing gapi ma'lum shaxs fikrini hikoya qilib beruvchining gapi orqali ifodalanishidir. O'zganing gapini bayon qilib beruvchi avtor, uning gapi avtor gapi deyiladi. Gapi ifoda qilinayotgan shaxs so'zlovchi hisoblanadi.

Qo'shma gapning boshqa turlari bilan ko'chirma gapli qo'shma gap orasida ma'lum o'xshash va farqli tomonlar bor. O'xshashlik shundan iboratki, qo'shma gap birdan ortiq sodda gapning intonatsion va fikriy butunligidan iboratdir. Qo'shma gapni tashkil etuvchi komponent (sodda gap) mazmunan va intonatsiyasi jihatidan bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etadi. Ko'chirma gap ham avtor gapi bilan birga olinib, ikki komponentning intonatsion va mazmuniy butunligini keltirib chiqaradi, qo'shma gapning bir turini tashkil qiladi. Farq shundan iboratki, ko'chirma gapli konstruksiyaning komponentlari ko'chirma gapning sodda yoki qo'shmaligidan qat'i nazar deyarli hamma vaqt ikki asosiy komponentdan – ko'chirma gap va avtor gapidan tashkil topadi. Qo'shma gaplar esa ikki va undan ortiq sodda gapning birikuvidan tashkil topadi. Ko'chirma gapli konstruksiyada komponentni tutashtiruvchi grammatik vositalar deyarli ishlatilmaydi, uning tarkibida nisbiy so'zlar qo'llanmaydi. Ko'chirma gapning komponentlari bir so'zdan tortib butun bir jumla, hatto monolog shaklida keladi. Qo'shma gap komponentlari tuzilish va mazmuniga ko'ra sodda gaplarga teng yoki ularga yaqin bo'ladi. Qo'shma gap tarkibidagi komponentlarni ba'zan alohida sodda gap shaklida qo'llash mumkin bo'lsa ham, ko'chirma gapli konstruksiya komponentlarini ajratib alohida olib qo'llash deyarli mumkin emas. Avtor gapisiz kelgan o'zgalarning gapi ko'chirma gap emas. Ko'chirma gap sodda yoki murakkabligidan qat'i nazar avtor gapi bilan bog'lovchisiz qo'shma gap yoki to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap bo'lib kelishi mumkin. Bundan tashqari ikki ko'chirma gapli qo'shma gap bo'lib, murakkab turdagi qo'shma gapni hosil qilishi mumkin. Bunday gaplarda birinchi ko'chirma gapli qo'shma gap

keyingisiga nisbatan ergash gaplik vazifasini bajarishi va keyingi gapdagi harakatni yuzaga kelish payti yoki shartini ifodalashi mumkin. Jonli tilda, ba'zan adabiy tilda ham ikkinchi darajali ko'chirma gaplar uchraydi. Avtor bunday gaplarda o'zganing gapini ko'chirma gap holida keltiradi: "Sirdaryodan quyosh ko'tariladi, mamlakatga nur oqadi" deyishgan edi, dedi faxrlanib O'ktam.

Ko'chiriladigan gap birdan ortiq shaxsning o'zaro so'zlashuvi tarzida bo'lsa ko'chirma gap avtor gapisiz dialog shaklida berilishi mumkin. Dialog shaklidagi fikr yoki gapning kimga qarashli ekanligi nutq jarayonida ma'lum bo'ladi.

O'zganing gapi mazmuni saqlangani holda leksik, grammatik xususiyatlari o'zlashtirilib berilsa, o'zlashtirilgan gap deyiladi. O'zlashtirma gapda o'zganing fikri yoki gapi shaklan o'zgarib, mazmunan saqlangani holda hikoya qilib beriladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gap va avtor gapining aralashtirilib, yoyiq to'ldiruvchili sodda gapga aylangan shaklidir. O'zlashtirma gapda avtor gapidagi ega, kesim munosabati saqlansa ham ko'chirma gap birikmali to'ldiruvchiga aylanib ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gap shakliga keltiriladi.

O'zganing gapi ko'chirma gap bilan o'zlashtirma gap oralig'idagi bir holatda beriladi. Bunda o'zganing fikri avtor gapisiz ko'chirilgan holda so'zlovchi (personaj) ishtirok etmasdan bayon qilinadi, ya'ni avtor ko'chirma gapdagi so'zlovchi sifatida ishtirok etadi. Bunday gaplar o'zining bo'lmagan ko'chirma gap hisoblanadi: Sulstonov senga ta'na qiladi-yu, biroq o'zini o'ylaydi. Ish kam bo'lsa-yu, shuhrat ko'p bo'lsa...mana uning asl maqsadi qayerda (Sh. Rashidov). Bu gapda ko'chirma gapning so'zlovchisi (Sulstonov) nomidan avtorning o'zi gapiradi. Uning gapi (ish kam bo'lsa-yu, shuhrat ko'p bo'lsa) hech o'zgarishsiz semantik, grammatik, leksik xususiyatlari deyarli saqlangani holda keltiriladi. Bu tomondan u ko'chirma gapga o'xshaydi. Lekin bu gap kimga xos ekanligini ko'rsatuvchi avtor gapining bo'lmagani bilan ko'chirma gapdan farq qiladi. Avtor gapning to'la bo'lmagani ko'ra o'zlashtirma gapga o'xshasa ham, gapning grammatik, leksik xususiyatlari ma'lum darajada saqlangani bilan undan ajralib turadi. O'zining bo'lmagan ko'chirma gap o'zlashtirma gap bilan ko'chirma gap oralig'idagi sintaktik birlikdir. O'zga gapning bu turi ko'proq badiiy asarlarda uchraydi.

O'zbek tilining shakl va mazmun birligi asosida qurilgan yangi nazariy grammatikasida har qanday gap muayyan sintaktik o'rin tizimidan iborat deb qaraladi. Shunga muvofiq Ahmad: "O'rtog'im imtihon topshirdi", – dedi gapida ega va kesim hamda alohida gap (ko'chirma gap) bilan ifodalangan to'ldiruvchi mavjud. To'ldiruvchi o'rnini egallagan birlik komponent (predikativ) birlik ekanligiga asoslanib yaxlit gap qo'shma gap deb baholanadi. Bunda muallif gapi bosh, ko'chirma gap ergashgan gap maqomida bo'ladi.

Ko'chirma gapli qo'shma gapning mazkur va havola bo'lakli turi (Ahmad shunday dedi: – "O'rtog'im imtihon topshirdi")da ham ularning shakliga muvofiq tarzda asosan ikki (yoki undan ortiq) mazmun munosabati (propozitsiya) ifodalanadi. Faqat bunday qo'shma gapning birinchi turida bu propozitsiyalar biri boshqasi ichiga kirsada ikkinchisida yonma-yon joylashadi. Demak, ikkala holda ham shakl va mazmun muvofiqligi kuzatiladi.

Faqat shakl va mazmuni mos keladigan gaplarni emas, aksincha, ikki propozitsiyadan biri yo'qolgan gaplarning ham tahlili natijasida o'ta muhim xulosa chiqariladi. Ko'chirma gapli qo'shma gaplardagi bosh (muallif gapi) va ergash (ko'chirma) gapning o'zaro munosabati o'ziga xosdir. Bu tur qo'shma gaplarning shakl va mazmun munosabatini yanada chuqur o'rganish matn sintaksisi uchun ham ahamiyatlidir.

Mazkur xulosa nuqtayi nazaridan prof. A. B. Abdullayevning tadqiqotlari diqqatga sazovor. Olimning ko'rsatishicha, fikr mazmuni ba'zan bir gap doirasiga sig'may qoladi, sintaktik yaxlitlik va mazmuniy tugallik gapga nisbatan kengroq konstruksiyalar orqali ifodalanadi. Natijada murakkab sintaktik butunlik – gapga nisbatan yangi mazmunga ega bo'lgan sintaktik konstruksiyalar, sintaksisning yangi obyektini yuzaga keladi. O'zga gap ham ana shunday konstruksiyalar sirasiga kiradi. Ammo o'zga gapli butunliklar o'zbek tilshunosligida hozirgacha yaxlit konstruksiya sifatida o'rganilganicha yo'q. Bunday konstruksiyalarni gap doirasida o'rganish esa bu butunlikning o'ziga xos tomonlarini yoritishga imkon bermaydi. Negaki avtor gapi bilan ko'chirma gap bir-biri bilan aloqador bo'lsa-da, uni qo'shma gap konstruksiyasi komponentlari o'rtasidagi munosabat bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Ko'chirma gapli konstruksiyaning ayrim turi qo'shma gapga shaklan o'xshaydi, ammo ular sintaktik qurilishi, komponentlarining konstruksiya tarkibidagi vazifasi, intonatsion o'ziga xoslik va boshqa bir qator belgilari bilan qo'shma gaplardan farq qiladi. Ko'chirma gapning to'liqsiz shakli va o'zlashtirma formalarning sodda gapga teng kelishi hisobga olinadigan bo'lsa, ko'chirma gapli komponentlarni umuman qo'shma gaplar doirasiga kiritib bo'lmagani aniq. So'ngra masalani yanada ravshanroq yoritish uchun qo'shma gap bilan ko'chirma gapli konstruksiya o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlari alohida tahlil qilinadi.

Ko'p yillik ilmiy kuzatishga asoslanib olim o'zga gapning ifoda shakllarini belgilab uni tasniflaydi. Bunda o'zga gapda bayon qilingan fikr mundariyasi, uning qay darajada berilayotganligi, undagi grammatik shakllarning qo'llanish darajasi, avtor gapi va o'zga gap o'rtasidagi fikriy munosabat kabi belgilar inobatga olinadi. Mazkur belgilar hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zga gapning etti turi mavjudligini ko'rsatadi:

- 1) ko'chirma o'zga gapli konstruksiyalar;
- 2) o'zlashtirma o'zga gapli konstruksiyalar;
- 3) tematik o'zga gapli konstruksiyalar;
- 4) chog'ishtirma o'zga gapli konstruksiyalar;
- 5) bilateral (oraliq) o'zga gapli konstruksiyalar;
- 6) aralash o'zga gapli konstruksiyalar;
- 7) ilova o'zga gapli konstruksiyalar.

Tahlil natijasida ko'chirma gapli konstruksiyalarni alohida sintaktik konstruksiya yoki mustaqil sintaktik kategoriya deb nomlash maqsadga muvofiq degan xulosaga kelinadi.

Tilshunos D. Abdullayevaning tadqiqotida o'zga gapli qurilmalar semantik-sintaktik valentlik va lisoniy sintaktik qoliplarni ochish asosida tadqiq qilinadi va o'zga gapli qurilmalarning o'ziga o'xshash grammatik kategoriyalar bilan o'xshashlik va farqi o'rganilib shu asosda o'zga gapli qurilmalarning quyidagicha ilmiy ta'rifi beriladi: "O'GQ – bu markazida nutq fe'li (NF) va bu fe'lining obyekt valentligini ochuvchi aktant (W) turgan birikma (qurilma). Shuning uchun O'GQ boshqa sintaktik qurilmalar singari semantik-sintaktik valentlik va uning nutqiy voqelanishi bilan bog'liq bo'lgan hodisadir". Tadqiqotchi shu asosda o'zga gapning lisoniy qolipini (W + NF = O'GQ) tarzida ifodalaydi.

Ingliz tilida o'zbek tilidan farqli ravishda o'zga gap (another speech) ikki tur, Direct hamda Indirect speech ga bo'lingan holda o'rganiladi. Raymond Murphy o'zining "English grammar in use" kitobida Direct speech (ko'chirma gap) ga "To repeat another's words" ya'ni o'zganing fikrini so'zma-so'z takrorlash hodisasi sifatida ta'rif bersa, Betty Azar "Quoted speech refers to reproducing words exactly as they were originally spoken" ya'ni ko'chirma nutq so'zlarni dastlab aytilganidek takrorlashni anglatadi degan fikrni ilgari suradi. Har ikkala olimning ko'chirma nutq haqidagi qarashlarini yagona mohiyatga turli jihatlardan yondashuv sifatida baholash mumkin.

Ko'chirma nutq atamasi turli adabiyotlarda turli xil nomlar orqali ifoda etiladi. Jumladan, Raymond Murphy "Direct Speech" birikmasini qo'llaydi. Lug'atlarda Direct atamasiga "extending or moving from one place to another without changing direction or stopping" ya'ni bir manzildan boshqa manzilga yo'nalish va to'xtash joyi jihatidan hech qanday o'zgarishsiz harakatlanish deb izoh beriladi. Betty Azar esa kitobida mazkur tushunchani "Quoted speech" atamasi orqali ifodalaydi. Aniqllovchi Quoted "Quot" fe'lidan yasalgan bo'lib (repeat a statement by someone) o'zganing matn yoki nutqdagi (og'zaki yoki yozma) fikrini ko'chirish yoki aynan takrorlash kabi ma'noni ifodalab keladi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda har ikkala termin ham (Directed va Quoted) ingliz tilida ko'chirma nutq hodisasining asl ma'nosini ochib beryapti degan xulosaga kelish mumkin.

Ingliz tilida Direct speech (Ko'chirma nutq) o'zbek tilidagidek ikki qism, muallif va o'zganing aynan ko'chirib aytilgan nutqdan iborat bo'ladi. Bunda tinish belgilarining, jumladan, qo'shtirmoqning qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu punktuatsion hodisa tilning British English yo'nalishida "Inverted commas" deb nomlanib, u ikki (") yoki bir (') belgisi bo'lishi mumkin.

She said, "My brother is a student"

She said, 'My brother is a student'

Vergul tinish belgisining qo'llanishi esa muallif gapning qay tartibda joylashganligiga bog'liq bo'ladi: 1) agarda muallif gapi ko'chirma nutqdan oldingi qismda joylashgan bo'lsa, vergul qo'shtirmoqdan tashqarida, muallif gapidan keyin qo'yiladi; 2) muallif gapi ko'chirma nutqdan keyin turgan bo'lsa vergul tinish belgisi qo'shtirmoq ichida ko'chirma nutqdan keyin qo'yiladi; 3) agarda muallif gap ko'chirma nutq orasida joylashsa, unda ikki tomondan vergul bilan ajratiladi. Ikki qismga bo'lingan ko'chirma nutq esa alohida-alohida qo'shtirimoqlanadi.

1) *She said, "My brother is a student."*

2) *"My brother is a student," she said.*

3) *"My brother," she said, "is a student."*

Ko'chirma nutq ikki va undan ortiq gapdan iborat bo'lganda qo'shtirmoq belgisi dastlabki gap oldidan ochiladi va so'ngi gapdan keyin yopiladi. Mazkur vaziyatda verballashgan ko'chirma fikrga yaxlit matn sifatida qaralganligi bois gaplar alohidalanib qo'shtirmoqqa olinmaydi:

"My brother is a student. He is attending a university", she said.

LINGUISTICS

Betty Azar qo'shtirnoq belgisining qo'yilishi muallif gapining joylashgan o'rni bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Muallif gapi ko'chirma nutq tarzida berilgan matn tarkibidagi ikki gap orasida kelganda, har bir ko'chirma gap alohida qo'shtirnoqlanishi va muallif nutqdan keyin albatta nuqta belgisi qo'yilishi kerakligi urg'ulanadi:

"My brother is a student" she said. "He is attending a university"

Olima fikrida davom etarkan, talab etilayotgan tinish belgisining qo'llanilish o'rni muallif gapi joylashuvidan tashqari ko'chirma nutqning qanday gap turiga mansub ekanligi bilan ham bog'liq bo'lishini ta'kidlaydi.

a) *She said, "My parents live in London."*

b) *"My parents live in London," she said.*

c) *She asked, "When will you be here?"*

d) *"When will you be here?" she asked*

e) *She asked "Watch out!"*

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, muallif gapi joylashuv jihatdan ko'chirma nutqdan oldin kelganda ko'chirma nutq gapning ifoda maqsadiga ko'ra qaysi turiga mansub bo'lishidan qat'iy nazar tinish belgilarining qo'llanishida o'zgarish ro'y bermaydi. Vergul muallif gapidan keyin qo'yilsa ko'chirma gap turini ko'rsatuvchi tinish belgi (.), (?), (!) qo'shtirnoq ichida ko'chirma gap oxirida qo'yiladi. Ammo ko'chirma nutq so'roq tarzida ifodalanib, muallif gapidan oldinda tursa, ko'chirma gap va muallif gapi orasidagi (.) tinish belgisi tushirib qoldiriladi. Yuqoridagi (d) misoli bunga yaqqol dalildir.

Yirik olim G.N. Zikrillayev o'zining "Ruh va til" nomli monografiyasi so'z boshida umumiy va nazariy tilshunoslik asoschisi V. Humboltning til haqidagi qarashlarini keltirib shunday yozadi: "Til 1) mohiyatiga ko'ra ruhiy va aqliy faoliyat, ruhiy quvvat, 2) tuzilishiga ko'ra butunlik, yaxlitlik (sistema) 3) vazifasiga ko'ra ijtimoiy hodisa. Bunda til 1) xalq ruhiy quvvatining ifoda vositasi, 2) unsurlari o'zaro uzviy bog'langan butunlik hamda 3) jamiyat a'zolariga o'zaro muloqot qilish, bir-birini tushinish imkonini beradigan bebaho xilqat ekanligi nazarda tutiladi. Butunlikning qurilishi, ya'ni unsurlarning o'zaro aloqasiga asoslangan tartiboti (tuzilishi) xalqning ruhiy quvvatiga bevosita bog'liq bo'ladi. Xalqlarning ruhiy quvvati (tafakkur tarzi) har xil bo'lganidan tillarning qurilishi ham bir xil bo'lmaydi." Yuqoridagi fikrlar bitta til doirasidagi gaplarning (ko'chirma gaplarning ham) sintaktik qurilishiga ham tegishlidir. Jumladan, ingliz tili ko'chirma nutqda muallif gapi egasi olmoshi (pronoun) orqali ifodalanib kelganda Subject+verb (ega+kesim) so'z tartibiga amal qilinadi. Bunda muallif gapining o'rni qoida o'zgarishiga olib kelmaydi.

She said, "My brother is a student."

"My brother is a student," she said.

"My brother," she said, "is a student."

Mazkur holatda olmoshning ot so'z turkumiga almashtirilishi esa so'z tartibining tubdan, ya'ni Verb+subject (kesim+ega) holatiga o'zgarishiga olib keladi. Mazkur holat Humboltning til haqidagi qarashlari naqadar asosli ekanligidan dalolatdir;

"My brother is a student," said Anna

"My brother," said Anna, "is a student."

Kommunikativ maqsad kategoriyasining asosiy ko'rinishidan bo'lmish ko'chirma nutqda muallif gapi kesimi sifatida qo'llanadigan fe'llar ham muhimlik kasb etadi. Bu barcha tillarga xos xususiyat bo'lib, unda fe'llar qo'llanishiga ko'ra aktiv va nisbatan passive turlarga bo'linadi. Jumladan, say va ask fe'llari add, agree, announce, answer, beg, begin, comment, complain, confess, continue, explain, inquire, promise, remark, reply, respond, shout, suggest, whisper larga nisbatan kesimlik vazifasini bajaruvchi aktiv fe'llardir.

"Let's leave," whispered Dave.

"Please help me," begged the unfortunate man.

"Well," Jack began, "it's a long story."

Xulosa. Qisqacha tahlildan ma'lum bo'ladiki, o'zbek va ingliz tilshunosligida ko'chirma nutq hodisasi o'zining sintaktik, punktuatsion va shu kabi ba'zi bir grammatik jihatlari bilan farqlansa ham kommunikativ, performativ va transformatsion tomonidan umumiylikni tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Werlich E. (1979), *A Text Grammar of English, Heidelberg, Quelle & Meyer: 17-26.*

LINGUISTICS

2. De Beaugrande R.A., Dressler W.U. (1981), *An Introduction to Text Linguistics*, London & New York, Longman: 1-13 (una sintesi disponibile all'indirizzo: http://www.beaugrande.bizland.com/introduction_to_text_linguistics.htm).
3. Murphy R. *English grammar in use*, Cambridge University Press, 2003. -46-47 p.
4. Betty Azar, *Understanding and using English grammar third edition*, 2002-251p.
5. Zikrillayev G. *Ruh va til.* –Toshkent: Fan, 2018. – 464 b.
6. Safarov F.S, Jumayev E.B, *O'zbek adabiy tilida o'zlashtirmalik va matn*, "Durdona" nashriyoti, Buxoro – 2022
7. Umedilloevna S. M. (2019). *Lexical stylistic devices and literary terms of figurative language. International Journal of Recent Technology and Engineering*, 8(3 Special Issue), 231-233. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41817547>
8. Saidova M. U. (2020). *Lexicographic and ethymological analysis of the concise oxford dictionary of literary terms BY*.<https://namdu.researchcommons.org/cgi/viewcontent.cgi?article=2723&context=journal>
9. Saidova M. U. (2019). *The structural composition of the literary terms in literary dictionary" literary terms and literary theory" by ja cuddon. Mejdunarodnyy akademicheskij vestnik*, (1), 73-76. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36875142>.

